

ծունէութեան շրջանակը լայնցաւ, եւ իր նախնիներուն եւ այլ ստորագանակներուն հետ ունեցած յարաբերութիւնները աւելցան եւ թէպէտ իր կամքը միշտ ամէն տեղ կատարուեցան կուրօրէն եւ առանց վարանելու, բայց եւ այնպէս նոր տրամադրութիւններու ստեղծուած հարկ եզաւ դործերը աւելի արագ վերջացնելու համար:

Թարգմ. ՀՐ. Ա.ԼԵԱՆՍԻՔ.

Ճ Ս Մ Բ Ո Ւ Ս Վ Բ Ա Յ Տ Ե Ս Ա Մ Ձ Ե Ռ Ա Գ Ի Բ Ը Ե Ր Ս

1. ԱՄԱՍԻՈՅ ՄԷՋ

Ամասիոյ Ս. Նիկողոս եկեղեցիին ձեռագիրները երկուք են, մէկը առանց յիշատակարանի, բայց յայտնի է որ բաւական հնութիւն մը ունի, զարգարանքներով զարդարուած. ծաւալը խոշոր է, իսկ գրերը պարզ գրքի գիրերու կ'նմանին: Երկրորդ ձեռագիրն է փաթը ծաւալով մագաղաթէ տեստարան մը. չափ կանոնաւոր ու մաքուր. արծաթապատ, սիրուն եւ յաջող զարդանկարներով, Գրիչն է Յովհաննէս անուն մէկը, որ Միքայի անուն անձի մը համար կ'գրէ իր զարգարանքները, ծաղկանկարները գծողը Ղաղարոս անուն մէկն է եղած, ինչպէս կ'երեւայ յիշատակարանէն: Գրուած է Ամասիոյ մէջ ՌՃԸ (1108+551=1659) թուականին Սիսէն բերուած ընտիր օրինակ մը իրրեւ կապար ծառայած է:

Ամասիոյ Ս. Ստոյգանիս եկեղեցին ալ ունի ձեռագիրներ, բայց աննշան եւ քառանց յիշատակարանի են: Ս. Նիկողոս եկեղեցիին պատկեր մը ունի որ տախտակի վրայ գծուած է, եւ բաւական նշանակելի հնութիւն մը ունի: Ստորար մը ՁԽԸ իսկ ուրիշ մը ՁԻԲ թուականը անշուշտ հայկեան՝ կ'կրկնու Սոսյ Գրիգոր կաթողիկոս (չենք գիտեր թէ քանի՞ երոգրը) հան Ամասիոյ մէջ կ'մեռնի ու կ'թաղուի եկեղեցիին շրջափակը, ՌՃԸ (1178+551=1729), կրցը անմիջապէս կ'հանգչի Եդեսիան սրբազան, որուն վրայ լապտերի մը մէջ իւր կ'վառի մեռած է սա 1884 յուլիս 29, 70 տարեկան հասակին մէջ: Ամասիոյ հնագոյն եկեղեցին է Ս. Նիկողոս, որուն շրջափակը թաղուած են շատ

Կին ննջեցեալներ, տապանաքարերը իրենց արձանագրութիւնը ունին, մէկը՝ զոր օրինակ կ'կրէ ՊՂԶ եւ ԶԺէ. եւ ապա միեւնոյն քարին վրայ կայ նաեւ ուրիշ տապանագիր մը որ թուական ունի ՌՃԼԲ, Ուրիշ տապանաքար մըն ալ ծառայած է թէ՛ աշխարհականի եւ թէ՛ վարդապետի մը համար:

Այս է տապան Սերին թոռին Ածաուրին ԹՎ ԶԺէ. յիսկ վարդապետին տապանագիրն է. « Այս է տապան զիր հանգստի տէր Մելքիսեթ վարդապետի, որ է որդի Սաատէթեանց մահտեսի Մկրտչի թվին ՌՄԼԴ տմին »:

2. ԽԱՆԿԱԼԻ ԶԵՌԱԳԻՐ ԱԻԵՏԱՐԱՆԸ

Խանկալ փոքր գիւղ մըն է, ուր միւսաբը մը կայ. 1000 չափ եւ աւելի տուն կ'համրուին Հայերը: Մալաթիոյ վիճակին կ'պատկանի եւ հետեւաբար Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան իրաւասութեան տակ է: Մութ ու խոնավ եկեղեցի մը ունի Խանկալ, որուն անունն է Ս. Սարգիս: Դպրոցը շատ խեղճ ու կրակ է. վարժապետ մը ամառը 40 իսկ ձմեռը 50—60 աշակերտներու: Կ'նայի: Խանկալի եկեղեցին ձեռագիր մագաղաթեայ աւետարան մը ունի, որ մինչեւ հիմայ տեսած ձեռագիրներու հնազոյնն է, զոր կ'արժէ մանաւոր ուշադրութեան առնուլ: Աւետարանի ունի 40 սանթիմ երկայնութիւն եւ 32 սանթիմ լայնութիւն, միծայրի պատկերներով, երկսիւնակ մետրպեան գրերով որ իւր վրայ կ'կրէ հնութեան մը դրոշմ: Գրիչն է Սամուէլ անուն երէց մը որ աւարտած է Ն Ղ (490+551=1041) թուականին որով 863 տարուան հնութիւն մը ունեցող աւետարան է. այդ թուականին՝ ինչպէս՝ ցոյց կուտայ ձեռագրին յիշատակարանը՝ կաթողիկոս էր Պետրոս Դիտադարձ, նոյն այդ տարին է որ Յովհաննէս Թապաւոր կ'մեռնի ու իր եղբոր որդին Դադիկը դահը կը նստի՝ գարձեալ նոյն յիշատակարանին համեմատ: Վայրկենական քննութեան մը համեմատ նայեցանք որ Մարկոսի վերջին գլխու մասը կ'պակսէր. ինչպէս նաեւ շնացող կ'ոջ պարագան եւ Ղուկասի մէջ յիշուած՝ Գեթսեմանիի ձորին մէջ Յիսուսի չարչարանքները մեղմեցու համար եկող հրեշտակին ու Յիսուսի քրտինքին եւնպարացան Աւետարանը իր մէջ ջուրի հետքեր ունի, կ'աւանդեն թէ թշնամաբար ջուրը նետուած է եւ սակայն կնոջ մը երազով դարձեալ դտնուած է: Եկեղեցիին քահանան ուխտի գացած էր, հետեւաբար անհովիւ կ'մնար ժողովուրդը: Ձեռագիրը նայած միջոցիս, երկայնաճառակ ջղուտ ու նիհարկէկ մարդ մը յանկարծ ժամուռն գունդնէն ներս մտաւ ու զոդ ելածի մը պէս, իրար անցաւ, չուղեց որ նայիմ, վախալուով որ մի՛ գուցէ զայն աօնեմ, վասն զի քանի մը տարի առաջ Սեբաստիոյ առ

ռաջնորդ Տ. Գեորգիս եպիսկոպոս մարդ կ'ըրկէ զայն առնելու համար բայցգիւղացիք չեն տար, կարծելով թէ ես ալ անկէ զրկուած կամ տարբեր մէկուն կողմէ եկած եւ կամ առնելու դիտաւորութիւն կ'ունենամ, բաւական նշանակելի կոչուածութեամբ վարուեցաւ, իր խաւակցութեան եւ ձեւերուն մէջ արեւելքիական կոչուածութեան բոլոր նշանները գտնելով, բայց զինքը վստահացուցի թէ միայն նայելու փոխաբեր կայ եւ այդ փոփաքը ի դիւրի կ'անէի : Մարդուկը՝ որ ջղագրգիռ եղած էր հանդարտեցաւ : Կա որպէս թէ թաղական է եղեր ու եկեղեցիին գրքերը պահպանելու պաշտօնն ունի եղեր : Կրնա՞նք հաւատալ :

3. ՔԱՂՏՐԱՀԱՅԵԱՑ ՎԱՆՔԻՆ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ

Ինչ որ կը հաւաստեն, այս վանքը բաւական հարուստ եղած է իր ժամանակին : Բայց ընդհանուր կոտորածի տարին, հրը բոլոր գիւղերը կ'թալանեն. կ'կողոպտեն. կայրեն քիւրտերը, տաճիկները ու գինւորները ու ամէն բան աւեր ու քանդ կ'ընեն, կ'կողոպտեն նաեւ սոյն վանքն ու անոր ունեցած բոլոր հարստութիւնները. գիրքերը, ձեռագիրները, ըզգեստները, եկեղեցական զարդարանքները. ամէն բան կ'կողոպտեն : Այսօր վանքը անշուք, հազիւ թէ քանի մը սենեակներ ունի. եւ քանի մը կով, եւ մէկ քանի այծ : Վանքն որ բոլորովին անշուք է, եկեղեցին խանի մը մէկ սենեակին նմանութիւնը ունի. ամէն բան լինցած է : Եւ կեղեցին ընդարձակ չէ. քառակուսի ձեւ մը ունի մուկ եւ խոնաւ բուրովին, եւ քարուկեր : Իր պատմութիւնը յետոյ պիտի գրեմ յարմար առիթի մէջ : Վանքը հազիւ 4 ձեռագիր ունի : Առաջինը ճշոց մը կալեպատ : շատ անխնամ է, թերթերը իրարու փակած : Թուղթէ եւ սովորական գրով : Յիշատակարանին համեմատ գրուած է անդույ Սալաքար գիւղը Սուրբ Թուխ մանուկ եկեղեցին ՌՃԵ թուականին Մեարոպ անուն քահանայի մը ձեռքով. որ իբր պանդուխտ Բալու կուգայ. իբր յիշատակ տեղի մը կուտայ, բայց յայտնի չէ թէ որու եւ յետոյ ինչպէս եկած է վանք : Թերեւս առաջին պատեհութեամբ նուիրած է վանքին :

Ուրիշ ձեռագիր մը, որուն ոչ սկիզբը կայ եւ ոչ վերջը, ոչ յիշատակարան ունի եւ ոչ ալ անունը յայտնի է : Բայց ճառերու հաւաքածոյ մը ըլլալ կերեւայ : Ուր Ս. Յովիան Ոսկեբերանէն Յովիան Մանգակունիէն, ճառեր կան. մանաւանդ Յովիան Մանգակունիի, ապա խառութեան վերաբերեալ եւն. եւ տարին իւրաքանչիւր շաբաթի եւ օրուան ասոներուն առթիւ գրուած կամ յարարացած են. Բոլոր նշանաւոր հայրագեաներէն ալ գրուածներ կան եւ մասնաւոր կերպով մեծ պահքի շաբաթներուն՝ օրերու յարմարցուած կտորներ կան, ու իւրաքանչիւր շաբաթի այս կամ այն սուրբին կ'նստագրութիւնը չկայ յայտնաւորքէն առնուած : Վերջապէս տօնացոյցի եւ կամ եկեղեցիին իւրա-

ընդհանուր օրոշումն առարկութեամբ կենսադրութիւնը՝ օգտուին եւնի վրայ քնելով կ'երեւի թափթփած թուղթերով, անկանոն ընդորովին:

Գրդ ձեռագիրն է ծայրագնաթեան մասին մաշտոցի մէջ դրուածն եւ անկէ վերջ կէս մըն ալ քարոզներ, որոնք անկասկած մամանակին խօսած են: Երկատակտրան չկայ, ուստի գիրով գրուած է:

Դրդ ձեռագիրը, առջի մասը բառարան մըն է վերջը կուգայ «Համառօտ գումարումն եւ լուծումն մառից, յաճախն զրոց յուժնինէ յերեմիայէ» . եւ կ'սկսի բոլոր Սուրբ Դրոց մէջ եղած մասերուն դժուարին բառերը նշանակել եւ անոնց նշանակութիւնը տալ:

Ապա կուգան քաղաքներու անուններ. ու յետոյ ծայրագնութեան աստիճան տալու մաշտոցին մասը: Ասկէ վերջ «Սահմանք իմաստասիրութեան Դաւթի անյալթ փրկի» . կուգայ: Ասոր անմիջապէս վերջը կ'սկսի համառօտ «Հաւաքումն տրամաբանութեան» արարեալ ի Սիմօն քաջ բարունակեալ Ջուղայեցւոյ յաղագս տրամաբանութեան:

Ձեռագրին ետեւը սա յիշատակարանը կայ. «Երկատակ է գիրքս Սամուէլ վաղապետին եւ իմաստուր վարդապետին, ի դուռն Բաղուայ վանաց Սր Ածածնայ, որ է հանդէպ Հաւվա գիւղին. շունի ոք ոչ հրաման ծախելոյ կամ գրաւ զնիւրոյ ո'չ ոք (յ)անդգնի վանացն հանէ մասն յուգայէ ասցէ, եւ պատիժն կայնէ» . լաւ պահողն եւ խնամ տանողքն օրհնէր յաստուծոյ եւ ամենայն սրբոցն ամէն: Թուին ՌՃԼԼ:

Կայ նաեւ ձեռագիր մը, առանց յիշատակարանի: Բայց որ նուիրուած է դանձիրու. այսպէս՝ «Դանձ հրեշտակապետաց. դանձ կիրակէի յարութեան եւն եւն: Ոմանց հեղինակները յայտնի են՝ ուղղակի գլուխը գրուած. ոմանցը անյայտ: Վարդայ խաչի տօնին նուիրուած գանձին տակ սա յիշատակարանը կ'կարդանք՝ առանց թուականի. «Քս ան քո օր նըշանիս բարեխօսութեամբն ողորմեայ ինձ մարգարէի գրչիս եւ իմ ծնողացն աղանձ դձեղ ով դասք լուսերամից որք եղանակէք նա ինձ թողութիւն Կայեցէք ի Քսէ այ մերոյ» . Ձեռագրին ետեւէն թուղթ ինկած է, թերեւս յիշատակարան ունէր, որն որ կըրնայ կորսուած կամ պատուած ըլլալ: Շատ ոչինչ գրուածներ, ել, եւլ, ան եւն վերջաւորութեամբ քառանկարներ, որոնց մէջ միշտ կըօնական շուշն է որ կը տիրապետէ:

Թուրքովին աղառտ, անխնամ, անկազմ, թափթփած թուղթերով
ձեռագիր Սաղմոս մը . յիշատակարան չունի . գիրերը շատ սովորական
եւ նօսր , բայց յայտնի է թէ անվարժ մէկուն գրածն է : Դիտելի պա-
րագայ մըն է որ շատ ձեռագիրներու մէջ անպիտան եւ անչնորհ ձեռ-
քեր խաղացած են . կամ անուննին գրած են , կամ արբեր բաներ մը .
վերջապէս ձեռագիրներու փճացնողներ , որոնք չեն խնայած զանոնք
կարծես թէ սպաննելու համար :

Ձ ե ո ն ա գ ր ու թ ե ա ն մ ա շ տ ո ց . — Թուղթ , սովորական
գիրով գրուած . յիշատակարանին համեմատ գրուած է Բաղջրահայեաց
վանքը Ներսէս անուն եպիսկոպոսի մը ձեռքով . գրութեան թուականն
է ՌԾԸ (1058+551=1609) : Այլանդակ զարդեր չե՛ն պակսի . իսկ ձեռ-
նագրեալի մը եւ ձեռնագրողի մը պատկերը որ սկիզբն է , ծիծաղելի է .
կարծես թէ հինգ տարեկան դպրոցական աշակերտ մ'է գծողը : Սկիզբը
սա փոքր ցուցումը կայ որ կրնայ կարեւորութիւն ունենալ . « Սահ-
մանագրութիւն դաստիարակութեան նորածնեալ մանկանցն որք հրա-
ւերելոց իցեն յաստիճան քահանայութեան խրատք հարկաւորք եւ պի-
տանիք արարեալ ի տէր Առաքելոյ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ » : Եւ արգա-
րեւ սկիզբը բաւական երկար խրատ մը կայ մանուկներու , երիտասարդ-
ներու , այրերու եւ մանաւանդ ձեռնագրութեան պատրաստողներու
համար : ձեռնագրութեան եղանակին մէջ բաւական տարբերութիւն
կայ . հիմակուան մաշտոցները որ հերձուածող անունին տակ
բաւական մեծկակ թիւ մը կ'ներկայացնեն , այս մաշտոցին մէջ հաղիւ
Արթոս , Դիողոր եւ Մարկիոն կ'յիշուին . այս պարագայէն շատ որոշ
եւ յայտնի գ'երեւայ հիւներուն պարզութիւնը եւ ազատամտութիւնը՝
որքան չկայ նորերու քով , որոնք կարծես աւելի մօլեռանդ եղած են
ու աւելի նախապաշարեալ :

Մ ե կ ն ու թ իւ ն Յ ո վ հ ա ն ն ու Յ ա յ տ ն ու թ ե ա ն . — Եր
արգէն ծանօթ է . բաւական մաքուր պահուած . յիշատակարան եւն չկայ ,
յայտնի է թէ թարգմանութիւն է : Թղթէ է : Նշանակելի բան մը չունի :

Աւետարան . — Ձեռագիր թուղթէ . անխնամ , մգլտած ,
թափթփած . մարդ ձեռքը առնելու համար կ'զանի : Եիշատակարանը
կիսկատար է . թուականը յայտնի չէ :

Աւետարան. — Թուղթ է ձեռագիրս. բաւական խնամով պահուած. ր'չ պնջան յա ող զարգացանքներ աւել. իսկ սահտաբանիչս շերուն պատկերները բարեկենդանի քարուքագո բախ կրն խնդն Վարդկոսի վերջին գլխու վերջն աւելցուած մասը կը պահսի Յիշատակարանը եւ Յովհաննու աւետարանին վերջն քանջ մը թերթերը ինչ կած են. հետեւաբար չենք գիտեր թէ որ թուականին գրուած է աւետարանս Երկու կողմը կողքի ներսի կողմը, երկերկու թերթ մագաղաթներ կան ասորերէն զերերով:

Ուրիշ Սաղմոս մըն ալ աւելի՛ անխնամ եւ ոչ յաջող ձեռքով մը գրուած, առանց յիշատակարանի եւ անխնամ պահուած զորուն վեջնն խոնավութիւնն է որ դուրս կուգայ. իսկ աղտեղութիւնը խաւ մը կաղմած է իւրաքանչիւր թերթի վրայ:

Շարահնոց. — Փոքր կազմով, թղթէ, անչնորհ վարդաբանքներով, քայց մաքուր գրով եւ խաղերով գրուած է. իր յիշատակարանը ամբողջովին կայ. ինչպէս յիշատակարանէն կ'երեւայ՝ Անանիա առուն մէկն է գրիչը, զոր կը գրէ ի գեաղս որ կ'ըլի Փնաւոյն (չենք գիտեր թէ որ դիւղն է այս. վասն զի ասանկ անունով գեղ չգտնուիր այս կողմեր) Զեռագրին թուականն է ՌՆԶ (1046+551=1597) ինչպէս կ'երեւնայ 307 տարուան ձեռագիր մըն է: Սա փոքր ինչ խնամով պահուած է:

Շարահնոց. — Անխնամ վիճակի մէջ, թափթփած թուղթերով փոխանակ հոգեւոր փռաբանութեանց եւ արհնեղութեանց անուշահոտութիւնը բուրելով՝ զարհուտութիւն մը կ'արտաշնչուի, որ գլխուանք կ'ազդէ Յիշատակարանը կիսկատար է, քայց գոնէ թուականը անվթար պահուած է, որ է ՌՆԸ (1048+551=1599) Գրիչն է Փիլիպպոս անուն սարկավագ մը: Ուրիշ կիսկատար յիշատակարան մը ցոյց գուպ տայ որ վերստին կազմել եւ նորոգել արեւած է տէր Մարկոսի մը միջոցաւ, որ Հուսէ գիւղի Ս. Անանիոս եկեղեցիին քահանան եղած է: Վերջին կազմուելուն թուականն է ՌՃԹ (1140+551=1691):

Աւետարան. — Թուղթէ. բուրրովին անխնամ, մղլոտած եւ լերջնապէս մզլոտելու վիճակի մը մէջ. այլ եւս սկսած են թուղթերը մաշիլ. ա՛յնքան չէ նայուած, որ խոնաւութեան ազդեցութեան տակ թուղթերը իրարու փակչած են: Գրութեան թուականն է ՋՄԸ (958+551=1509): Ծնացող կնոջ պարագան կա՛յ. ինչպէս նաեւ միւսները: Գրողն է Բազիլեցի Ստեփանոս անուն արեղայ մը:

—

Մ ա չ ա ռ յ. — Նոյնպէս անխնամ. թուղթէ. յիշատակարանը մտ-
չած. անընթեռնի. իր կողքերը բուրրովին քրքրուած:

Բաւու

ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Յ Ո Ւ Ց Ա Կ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ

—

1650

ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ՏՊԱԳՐԵԱԼԲ

1. ԿՂԵՄԷՍ ԳԱԼԱՆՈՍ. (Ա. Տպգր.)

(Ա. հատոր. Տպագրեալ ի Հոռվմ. ի Տպարանի Ուրբանեան):

Ա. Ճակատք. — Միաբանութիւն Հայոց Ս. Եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հոռվմայ, Conciliationis Ecclesiae Armenae eum Romana. Prima pars Historialis.

Բ Ճակատք. — Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ եկեղեցւոյն Հոռվմայ, Շարադրեալ յերկուս հատորս. ի պատմական եւ վիճարանական, ի կարգէ Թէառինոսաց Կղեմէս վարդապետէ: Առաջին հատոր... Romae, typis S. Congr. de prop. fide. Anno jubilaei. MDCL.»

2. ԿՂԵՄԷՍ ԳԱԼԱՆՈՍ. (Բ. Տպգր.)

(Ա. Հատոր, Տպագրեալ ի Հոռվմ. ի Տպարանի Ուրբանեան):

Մանօր. — Վերեւ յիշուած այս առաջին հատորը, նմանական՝ բայց աղնուազոյն թղթով եղբորդ տպագրութիւն մըն ալ ունեցած է: